

УДК 930.2:028(091)

С. К. Бондаренко**ІСТОРІЯ ЧИТАННЯ: КОНТЕКСТ І АВАНТЕКСТ**

Резюме: У статті автор розглядає теорію генетичної критики як можливу методологічну основу історії читання. Наголошується, що ключовою для генетичної критики є категорія «стемми» (генеалогічного дерева тексту), що розкриває, наприклад, послідовність його будови (сюжету), часову ієрархію фрагментів. У свою чергу, історія читання вказує на «стемми ментальності», які будуються з прочитаних книг, при цьому, такі стемми не є тільки судженням про особистісний досвід, але й про досвід певних груп читачів.

Ключові слова: історія читання, генетична критика, стемма.

Бондаренко С. К. История чтения: контекст и авантекст

Резюме: В статье автор рассматривает теорию генетической критики как возможную методологическую основу истории чтения. Отмечается, что ключевой для генетической критики является категория «стеммы» (генеалогического дерева текста), которая раскрывает, например, последовательность его построения (сюжета), временную иерархию фрагментов. В свою очередь, история чтения указывает на «стеммы ментальности», которые строятся на прочитанных книгах, при этом, такие стеммы являются не только суждением о личном опыте, но и об опыте определенных групп читателей.

Ключевые слова: история чтения, генетическая критика, стемма.

Bondarenko S. K. History of reading: context and avantext

Summary: The author considers the theory of genetic criticism as a possible methodological basis of history of reading. It is noted that the key to genetic criticism is a category of "stemma" (genealogical tree of the text), which reveals, for example, the sequence of textual structure (the plot), the temporal hierarchy of the text fragments. In turn, the history of reading points to "stemma's of mentality"

which are based on the books that have been read, furthermore such "stemma's" are not only a judgment about a personal experience, but also about the experiences of certain groups of readers.

Keywords: history of reading, genetic criticism, stemma.

Свого часу, П. де Ман порівнював читання зі «скринєю, про зміст якої невідомо, доки її не розкрити» [4, с. 10]. Серед різних підходів до розуміння читання (наприклад, «феноменологічний» підхід В. Ізера, «бібліопсихологічний» М. Рубакіна, та інш.) можливо виділити підхід, який називається «генетичною критикою». Його виникнення відбувалося синхронно із зародженням західноєвропейських «нових» студій з історії читання. Генетична критика синтезувала антропологічний та лінгвістичний погляди на читання.

Теоретик генетичної критики Ж. Женетт зазначав, що теорія критики на початку 1970-х рр. (час, коли поставала історія читання в сучасному її розумінні) пов'язувала текст зі суспільною функцією («епістема історичного матеріалізму») та індивідуальною функцією («епістема психоаналізу») і тим створювала теоретичну базу нових текстологічних досліджень [6, с. 119]. Так, зародження генетичної критики виявилось тісно пов'язаним із зіткненням структуралізму з теорією психоаналізу. Таке зіткнення відбувалося синхронно з виникненням студій з «некласичної історії» текстів та їхніх інтерпретаторів, «читацьких спільнот». Названі напрямки в іншому інтелектуальному контексті (а саме, серед істориків, представників школи «Анналів») ставали «прототипом» сучасної історії читання.

Оскільки генетична критика прагнула досліджувати не тільки генезис тексту, але і «генезис думки», це призвело до синтезу лінгвістики, історії, культурології, психології. На певному етапі прикладання принципів семіотики і положень теорій дискурсу до аналізу історико-антропологічних наративів посилило вплив структуралізму на історіюписання. Взагалі варто зазначити, що мова структуралізму та герменевтики має більше подібного, ніж відмінного, втім, «неможливо висловлюватись обома цими

мовами одночасно» [6, с. 172]. Це спричинило неможливість створення синтетичних методологій на основі генетичної критики та традиційних підходів, які були властиві історії читання. Втім, деякі ідеї, на яких будується генетична критика, на нашу думку, є вельми продуктивними для подальшого розвитку методології історії читання.

Розповсюдженим є погляд на читання як на діяльність, що пов'язана із розумінням тексту. Але на читання можна дивитися й як процес створення нового тексту, акт буття, який породжує певний «смысл» зі знакового простору. Читач, у цьому разі, з точки зору генетичної критики, являє собою палімпсест, на якому кожна епоха залишає свої «записи»: генетична критика створює образ людини-палімпсесту. Навіть порядок читання книг вказує на асоціативні ряди і хід уяви читачів. При цьому, читання змушує читача здійснювати творчий акт: він вільний прокладати свій шлях всередині тексту, створювати власні зв'язки, а текст породжує нову форму зв'язку між ним та автором [8, с. 261]. Тому, відомості про читання вказують на текстуальні сліди уяви і ментальності. Так, у контексті генетичної критики, «результатом» дослідження читання має ставати «генетичне досье культури», виявлення «корпусу текстів» епохи, її «канону».

Зазначимо, що генетична критика має багато рис релятивізму. Наведемо, наразі, деякі характерні висловлювання її теоретиків. Так, Ж. Женетт наголошував, що акт читання перетворює свій об'єкт на текст: «...сукупність слів стає текстом, коли осмислюється, тобто читається». Таким чином, читання в генетичній критиці розглядається як діяльність, що «створює текст» [5, с. 124]. Подібним чином, Ж. Левайан, твердив: «... чернетка не є тим, що передує тексту, втім виступає як інший текст, з якого не обов'язково витікає текст певного твору. Текст є одна з інтерпретацій чернетки» [11, с. 129–141]. Зі своєї точки зору, Д. Феррер підкреслював, що авантекст є те саме, що і задум, ідея: «...задум здійснює відбір генетичного матеріалу. Ідея породжує авантексти, але не авантексти творять

текст, і кінцевий варіант не містить у собі свого генезису» [14, с. 230]. Вже наведені висловлювання, на нашу думку, дозволяють ширше поглянути на предмет історії читання. Але якщо замислитися над процесом творення текстів, то проблема стане ще більш складною. М. Фуко зазначав: «... розділяти історію думки дозволяють тільки внутрішні умови її власної можливості, історичність яких утверджується у граматиці. Висловлюючи свої думки словами, над якими вони не мають влади, люди вважають, що їхня мова їм підкоряється, але, насправді, самі підкорюються вимогам мови. Граматичні структури мови виявляються апріорними передумовами всього, що може бути вимовленим» [16].

Щоби окреслити процес створення авантекстів історії читання, варто поглянути на те, як свого часу ідеї психоаналізу вписувалися в основу самої генетичної критики. Пригадаємо, що Ж. Дерріда ставив запитання: «...чи існують такі істини, які вірні, незалежно від того, чи знаю про них коли сплю, або коли я пильную?» [5, с. 77]. Читання і сновидіння в даному контексті тяжіють до метафоричних порівнянь. В цьому сенсі, З. Фрейд наголошував, що коли людина спить, подорож її духу змінюється, оскільки зір та слух мовчать. Нерухомі суглоби і спокій у м'язах створюють відчуття невагомості, польоту, замкненості, трансценденції [15]. Так само людина, що читає, не рухається, не звертає уваги на подразники, концентрується. Дійсно, уважний читач подібний до сновидця. З його м'язів активні тільки ті, що вслід за текстом скеровують погляд, а очі рухаються подібно до ністагму [1]. Читач наодинці з текстом бачить видіння про себе і текст, який читає [5]. Слід пам'ятати про зв'язок не тільки сновидіння і читання, який щойно було підкреслено, але і про сакральне уподібнення тілесної смерті до сну, і молитовного піднесення – до читання. У цьому відношенні читання можливо розглядати як священнодійство [2]. Втім, до З. Фрейда панувала думка про те, що сновидіння є хворобливе явище, а «здоровий сон не приносить сновидінь». Існує серія порівнянь сновидіння та божевілля: наприклад, І. Кант називав

божевілля «сном наяву». А. Шопенгауер наголошував, що безумство є «нескінченим сновидінням» [15]. Так, ми можемо сказати і про читання, яке не має «меж» у волінні інтерпретувати текст. «Звільнення» читання «новим читачем» генетично передувало теорії психоаналізу [9].

Як зазначав З. Фрейд, переробка інформації у сновидінні «зводиться» до двох етапів: 1) згущення і зрушення; 2) символізації. Згущення відбувається в концентрації образів, побудові метафор і мови сновидіння, що спирається на асоціативні ряди. Зрушення проявляє себе через віддалену асоціацію, в якій периферійне заміщає собою центр. Символізація є процесом побудови нової граматики та сюжету сновидіння, «деконструкцією» (як це можливо назвати нині) образів [15]. Можливо сказати, що вказана характерна риса сновидіння є властивою і для читання на самоті: віддаленість від дійсності і замкнутість при продовженні контакту з реальністю через чуття. Яким би не було сновидіння, воно бере матеріал з реалій духовного й чуттєвого світу, так само як читання спирається на мнему [15]. Пам'ять про сновидіння уподібнюється пам'яті про прочитану книгу, а книги з'являються у снах. Ніщо з того, що було відчуте, не може зазвичай остаточно зникнути, оскільки залишає у пам'яті сліди, що не затираються і «повертаються» у сні. Читання структурно уподібнюється до сну також і в таких речах, як ослаблення самосвідомості, поєднання уявлень за законами асоціацій, репродукцій, метафор та символів, у цензурі, яку сновидець використовує відносно пам'яті, а читач відносно асоціативного ряду тексту. Сновидець, подібно до читача, бачить «галюцинації», заміщує думки образами, а образи (у свою чергу) втілюються у текст. Читання і сон повертають втрачені емоції, існують типові тексти і типові сні [15]. Тому, для снів і текстів можливо застосовувати схожі сюжетні класифікації. Сні, як і тексти, будуються як образи, історії та сюжети про щось. При цьому, схожі сновидіння, як і схожі тексти, мають для відмінних осіб відмінні асоціації.

Згідно з З. Фрейдом, тлумачення сновидіння є його

розшифровуванням: «Завдяки тлумаченню сновидіння, як завдяки відкритому вікну, можливо зазирнути в потаємні глибини нашої психіки» [15, с. 146]. Розшифровка сну – імпліцитна фігура тлумачення читацького сприйняття. З. Фрейд наголошував, що головна ідея у тлумаченні сновидіння – це заміна змісту на його протилежність, «деконструкція», (як це назвав би Ж. Дерріда). Стосовно сновидіння вчений наголошував: «образи його постають перед нами як два зображення одного і того самого змісту двома різними способами, різними мовами. Зміст сновидіння потребує особливої мови, яку ми повинні вивчити, порівнюючи оригінал та переклад» [15]. Це є, на нашу думку, уподібнення до білінгв, а одночасно й імпліцитний «дуалістичний кадр» історизму, про який писав М. Копосов [7, с. 18]. З. Фрейд помічав, що розшифровка сновидіння є те саме, що причитування давнього пергаменту, палімпсесту, при розчищенні якого відкривається «нижній горизонт».

Саме таке розуміння читання – як «сну», було покладено в основу теорії генетичної критики, що мала (у власних мріях) стати археологією тексту і поєднувалася з археологією знання, будучи одночасно герменевтикою [15, с. 13]. Варто наголосити, що на думку одного з інтерпретаторів З. Фрейда, – Ж. Лакана, «сон має структуру письма», тому історія читання є те саме, що інтерпретація згадки про сновидіння [10]. «Ментальність, як уява, і уява (ментальність), – як текст» – ведуть до «теорії генетичної критики», яка, у власну чергу, постає як один з етапів генезису історії читання.

Наголосимо, що ключовою для генетичної критики є категорія стемми (генеалогічного дерева тексту), що розкриває, наприклад, послідовність його будови (сюжету), часову ієрархію фрагментів. У свою чергу, історія читання вказує на «стемми ментальності», які будуються з прочитаних книг, при цьому, такі стемми не є тільки судженням про особистісний досвід, але й про досвід певних груп, відносно яких аналізується інформація. В цьому відношенні, як уже зазначалося, застосовується метафора людини-чернетки та людини-палімпсесту. Читач

конструюється як *tabula rasa*, аркуш, на якому прочитані твори чинять «записи», і які потім залишаються, замінюються іншими, втім, повсякчас впливають на світогляд, мрії, поведінку та інше. Бачимо, що такі «записи» в свою чергу споріднюються з «мнемами» бібліопсихологічної теорії [13].

Таким чином, генетична критика воліє розглядати й ментальність як текст. Саме тому, увага в історії читання, яка використовує генетичний метод, приділяється головним чином не тексту, але процесу його створення, текстуалізації, генезису: не щоденнику, а тому, що обумовлювало щоденниковий запис. Це означає, що у разі, коли в історії читання ми прагнемо відшукати сконструйованого епохою «нового читача», то ми повинні знайти і сконструювати його «генезис» [6].

Втім, конструювання генезису «нового читача» може розглядатися як проєкт «генетичної критики ментальності». Припущення про те, що ментальність формується літературними творами, закладається в основу гіпотези про їх підбір як конструкцію, що визначається, з одного боку, наприклад, просвітницьким дискурсом, а з іншого боку, інтересами читача, які в нього закладає соціальний досвід. Таке припущення виступає як генетичний «авантекст» історії читання [17]. Крім того, є можливим розглядати генетичну критику як метод, що поглиблює розуміння генезису «нового читача», його «ерудиції», «моралі» і «цінностей», та інше. Типи ерудиції є історичними, так само як ідеали освіченості і моральні орієнтири, тому аналіз популярної літератури з точки зору моральних, ціннісних пріоритетів веде до роздумів відносно настроїв і психології епохи в цілому [16]. Таким чином, історія читання, що оперує принципами генетичної критики, робить можливим «читати» ментальність як текст. Припустимо, що досвід формує герменевтичну процедуру. Тоді, генетична критика може розглядатися як вид джерелознавчого аналізу, а відомості про вплив літературних творів – як джерело з історії ментальності та інтелектуальної історії. В такому разі, етапи генетичної критики в історії читання можливо помислити, наприклад, у такий

(текстологічний) спосіб: 1) збір і перевірка певного набору текстів, що складають авантекст ментальності; 2) систематизація і дослідження самих текстів (наприклад, їхній дискурс-аналіз); 3) дешифровка і конструювання стемми (генетичного зв'язку між текстами, структури та ієрархії елементів «канону книг»); 4) відтворення авантексту і його публікація.

Втім, необхідною умовою генетичного дослідження є наявність і закінченого тексту, і його чернеток. Так і в історії читання повинен бути відомий і результат («фіксована» ментальність доби, яка наступила), і елементи (тексти прочитаних творів), що його складали. В цьому контексті «досье ментальності» історичної епохи вбирає в себе компендіум прочитаних книжок – «канон книг» [17]. Систематизація елементів досье, текстів, що ввійшли у «канон», є відповіддю на запитання про складові авантексту. Так, генетичною критикою виокремлюється список текстів, які наближаються до «білового» варіанту. У свою чергу, ментальність у генетичній критиці можливо розглядати як текст, створений з соціального і культурного нарративу, як це запропонував Р. Шарт'є [16]. У такий спосіб можливо створювати «білінгви» для «перекладу» тексту минулого, на «мову» часу теперішнього. «Білінгва» має давати «поправку для розуміння» (про яку мріяв М. Рубакін), і пояснювати процедури «культурного приписування» (про що судили, наприклад, Х. Уайт та ін.) [13]. Так зване «вживання» історика у час також може пояснюватися цією гіпотезою, яка розкриває «навчання культурі» через текст і образність. Завдяки такого роду «генетичному аналізу» образності, культурний нарратив, можливо, вдасться зрозуміти іншим, «не-конструктивістським» (нерелятивістським) способом [17].

Зазначимо, що генетична критика не протистоїть герменевтичному підходу. Ментальність ми можемо розглядати як «текст», що будується зі слідів власних метаморфоз і відповідає «моделі» генезису. «Глосарій» ментальності, у цьому випадку, синтезує граматики творів, що належать епосі. В свою чергу, вже характер читання книг визначає притаманні

для тієї чи іншої епохи асоціативні ряди і особливості уяви. Ментальність перетікає у форми уяви, а остання розглядається як форма тексту. Історія читання в контексті генетичної критики актуалізує синтез синтагматичного і парадигматичного читання [18]. Таким чином, «стемми ментальності» можливо уявити як «правила нашарування прочитаних текстів», або «канони», а відшукання їх стає завданням «текстології» та «археології» читання.

Слід підкреслити, що генезис, так само як і систематизація, є формою пояснення, втім, систематизація передує генетичній реконструкції. Тому, роздуми про можливість генетичної реконструкції історичної морфології свідомості не передбачають завершеності. Як зазначав в цьому відношенні, М. Фуко, гуманітарні науки «з'явилися разом із категорією людини», яку виявилось можливим пояснити в рамках граматики певної мови [16]. Так само і думка про вільне читання є історичне явище. Суперечливе поєднання методологій гуманітарних наук з необережності ірраціоналістів нерідко веде до «зникнення людини». Втім, у разі заміни категорії людини абстрактними моделями (наприклад, «модель інтерпретатора») позитивні властивості епістемології історії читання втрачаються. Дійсно, «людинолюбна» історія створює середовище гуманітарних наук, а історичний метод, як генеза і послідовність, є синтетичний посуд гуманітаристики. Різні науки вписуються в історію, тим самим змінюючи свою мову на «мову історичного»: М. Фуко називав історію «пращуром» всіх наук про людину і формою знання, що синонімічна самій пам'яті. На думку його прибічників, можливо припускати, що форма історії є сама по собі одночасно і формою епістеми [16, с. 305]. Таким чином, всередині неklasичної епістеми, генетична критика синтетично поєднується з історією читання як її «авантекст». Так само історичність одночасно утверджується у граматиці неісторичного дискурсу генетичної критики, і стає його «контекстом».

1. Альберто М. История чтения / М. Альберто. – Екатеринбург, 2008.
2. Амесс Ж. Схоластическая модель чтения / Ж. Амесс // История чтения в западном мире от Античности до наших дней. – М., 2008.
3. Бельмон-Ноэль Ж. Воссоздать рукопись, описать черновики, составить авантекст / Ж. Бельмон-Ноэль // Генетическая критика во Франции. – М., 1999.
4. Де Ман П. Слепота и прозрение. Статьи по риторике современной критики / П. де Ман. – СПб., 2002.
5. Деррида Ж. Письмо и различие / Ж. Деррида. – М., 2007.
6. Женетт Ж. Фигуры. Т. 1–2. / Ж. Женетт. – М., 1998.
7. Копосов Н. Е. Как думают историки / Н. Е. Копосов. – М., 2001.
8. Лебрав Ж.–Л. Гипертексты – память – письмо / Ж.–Л. Лебрав // Генетическая критика во Франции: антология. – М., 1999.
9. Лайонс М. Новые читатели в XIX в.: женщины, дети, рабочие / М. Лайонс // История чтения в западном мире от Античности до наших дней. – М., 2008.
10. Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе / Ж. Лакан. – М., 1995.
11. Левайан Ж. Письмо и генезис текста / Ж. Левайан // Генетическая критика во Франции: антология. – М., 1999.
12. Луи Э. Текста не существует. Размышления о генетической критике / Э. Луи // Генетическая критика во Франции: антология. – М., 1999.
13. Рубакин Н. А. Избранное. Т. 1. / Н. А. Рубакин. – М., 1975.
14. Феррер Д. Шапка Клементиса. Обратная связь и инерциальность в генетических процессах / Д. Феррер // Генетическая критика во Франции: антология. – М., 1999.
15. Фрейд З. Психология бессознательного / З. Фрейд. – М., 1990.
16. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. – М., 1977.
17. Шартье Р. Письменная культура и общество / Р. Шартье. – М., 2006.
18. Iser W. The reading process: a phenomenological approach / W. Iser // The implied reader. – Baltimore, 1974.